

A költő hagyatékában (MTA Könyvtárának Kézirattára) található leveket közreadja: Hafner Zoltán. Gabriel Marcel és Lorand Gaspar leveleit Bende József fordította.

(A levek végén szereplő rövidítések: K = Kézirat, B. n. = Boríték nélkül; ezt követően a hagyatéki jelszetszám olvasható.)

LEVELEK 3 PILINSZKYNEK

NEMES NAGY ÁGNES

[Balatonföldvár, 1952. július 22.] júl. 22.

Kedves János!

Úgy látszik, elég lassan jár a posta; tegnap kaptam levelét, amelyet – úgy veszem ki – péntek-szombaton írhatott, s még nem tud semmit az én csütörtökön írt lapomról. Nem mintha különösebben fontos lenne, a címváltozás ellenére, a régi (eredeti) helyen is megkapjuk leveleinket.

Különös az, ahogy lopva olvasom levelét. Nem mintha nem olvashatnám nyíltan – csak éppen valamiféle szeméremből. Van ebben egyfajta visszakanyarodás, nem is tudom hová. Mintha kamasz volnék. Különben tompa vagyok, langyosan buta, felhőkbe bugyolált, időnkinti cikkanásokkal az ég alján. Talán a nap tehet róla; kába vagyok tőle, szédelgek (no, nem nagyon), s lassan rágcسالom barátságunk történetét.

Írja, hogy az utolsó napok mennyire formátlanok voltak a maga számára. Visszavehetem[?] a szót: olyan zavarosak ezek az idők nekem is, mint a must, időnként fölnezek, ámulva, aztán nyelek tovább, olykor muslicát is. Persze, a muslica is én vagyok. Nem, határozottan nem vagyok szeplőtlen ebben a dologban – de hogy hol, mikor, hogyan szeplősödtem meg, nem tudom kideríteni.

Maga nyíltan, vagy burkoltan felelőtlenéssel vádol engem. Igaza van-e? Nem tudom. Ezt is az időnek kell megoldania. De, hogyha a hinta tetején gondol engem, nagyon téved: lent vagyok, nagyon mélyen, nem is a földön, a föld alatt, aknában mászkálok, csúszom, mint a féreg. Ne ítéljen a férgek rángatózása fölött! Még ha nem is vett volna észre rajtam valami hangsúlyozottan féreg-szerűt – ajánlom figyelmébe ezt a szempontot.

Voltaképpen nincs semmi baj. Csak hajlamosak vagyunk a bajra, a legkülönfélébb nyavalyákra; maga túl-keves, én túl-sok tapasztalatból. (Persze, azért maga se panaszkodhat.) Mint említettem: kiégett ház vagyok, nem-régi véleményem szerint sokáig lakhatatlan. Legfőljebb arra való, hogy olykor átvonuljanak rajta és megnézzék a megmaradt freskókat. Mért csodálkozik a romhalmazon a bejárat előtt? Csodálkozni csak én csodálkozhatom; valósággal

megdöbbsent a restauráció lehetősége. De ha túl hamar munka lenne a restauráció, nem lenne-e ez megdöbbsentő a maga számára? Félreértés ne essék: ez nem biztatást váró kérdés – inkább intő jel. És nem utolsó sorban nyavalyás siránkozás olyasmin, amin nincs mit siránkozni.

4 Mert – ceterum censeo – nincs baj. Mégis csak az a legfontosabb, hogy mi van magával. Ha azt mondom, hogy örültem szép, kicsi leveleknek, keveset mondok. Árokpart[?], zsebkendő, éji bogár – látom az arcát, mint fölmerül valahonnét. Általában mindig úgy jut eszembe, hogy „fölmerül”, vízből, romból (:Pilvax), indulatból, az előrebukó hajfürtyjével, ahogy költőnek illik. Van Földváron egy hely, ahová különösen odaóhajtom. Ez az úgynevezett fok, egy félbevágott dombgerinc a fürdő fölött. Körbelátni a tavat, fenyők, kiégett fű, száraz kökénybokrok. Lent nádas, idegbajos vadkacsák, egy halász ül a kis polcán; a nád persze sokkal magasabb, mint ő, mocsár, őskor, egy feliratától megfosztott kőemlék. Feszes, zárt drót-mozdulatokkal ülne le a fűbe, mint egy lányka – de mégsem lányka. Látja, ez magának való volna. Ne feledkezzék meg azért rólam. S ne becsülje le ezt a „jóindulatot”. Mikor végez Dérynével?¹

Szeretettel:

Ágnes

A címet ideírom: B.földvár, Postás Szakszervezet II. sz. üdülője.

K, B. n.; MTA K, Ms. 5952/321.

¹ Pilinszky az ötvenes évek elején külső korrektorként dolgozott a Szépirodalmi Kiadónál. – A kötet adatai: Déryné [Széppataki Róza] *Naplója*. (Sajtó alá rend., jegyz. Réz Pál. Bev. Hegedűs Géza.) Szépirodalmi, Bp. 1952.

NEMES NAGY ÁGNES

[Balatonföldvár, 1952. július 24.] júl. 24.

Drága János!

(Alkalmazkodom szokásához, s utóiratot írok az utóirathoz. Csodálatos, hogy arkangyal-fejében mennyi alig-sejthető irónia mozog. A „Pipi”-jellegű¹ és karórákra vonatkozó célzásokat megértettem – bár tudja, milyen vaskos, világi bőröm van. Hajlandó vagyok az ilyesmin inkább mulatni, mint keseregni. Ámbár – ez a nagy, könnyes anyaszív bennem – valószínűleg tartom, hogy Maga is inkább csak szelíden akart csípni, csak éppen a módját megadni a dolognak.

Ne áltassa magát: a nyaralás olyan, mint a nagyregény (ahogy a közmondás tartja), remek és enyhén unalmas. Ha más indokok nem is vonzanának haza, akkor se bírnám hat hétig – négyig se. Nem „szórakozom”. Tanulok,

Magán elmélkedem, ahogy szoktam. Elolvastam a *Gyász*-t,² s végre megértettem a Maga és Németh kapcsolatát. Elég sokára – mondja Maga. Meg kell jegyezni: az a levél is hozzásegített a „szemérmes alkat”-ról szóló részleteivel. A regényben sok mindennel „nem értek egyet” – de azért mi-
csoda ír! Igaza van Magának, nem *Iszony* ez a könyv; mégis. Vissza-
tekintve még jobban tetszik, de ennek fejtegetésébe nem megyek
bele, mert ezen a szép Földváron naponta egyszer viszik a postát, s ezt a leve-
let még be akarom dobni a vonatba.

Drága János, az utóiratnak is örültem, hiába csípked. Remélem, hosszú
levelemre még válaszolni fog – hogy erre is válasz jöhet-e, az kétes,
tekintve a posta villámszerűségét. Írja csak ki a teljes nevemet, úgyszólván
baj volt az eredeti névre kiállított beutalóval. Mit van mit tenni?
Szerdán este már otthon leszünk (30-án).

Nagyon sok szeretettel, a kisebbmértű gonoszág nemtője:

Ágnes

K, B. n.; MTA K, Ms. 5952/323.

¹ *Pipi*: Pilinszky beceneve

² Németh László: *Gyász*. Franklin, Budapest, 1936. (Második kiadás: uo. 1944.)

RÁBA GYÖRGY

[Budapest, 1959. február 21. után]

Kedves Jancsi,

őszinte megrendüléssel értesültem Édesanyád elhunytáról.¹ A magam
tapasztalatából tudom, mit jelenthetek neked az utolsó hónapok,
tudom, micsoda megpróbáltatás farkasszemet nézni a kikerülhetet-
lennel és közben naponta derűt színlelni. Éppen ezért mélyen átérzem és tisztel-
telem fájdalmadat. Lélekben együtt vagyok veled, és kívánom, hogy
családoddal együtt mielőbb megbékélhess a sorssal.

Igaz híved:

Rába György

Gépirat, B. n.; MTA K, Ms. 5953/1.

¹ Pilinszky édesanyja február 21-én hunyt el.

RÁBA GYÖRGY

[Pb.: Budapest, 1959. szeptember 30.]

Kedves Jancsi,

könyvedet¹ megkaptam, köszönöm szépen.

6 Csak felsőfokon lehet beszélni róla. Emlékszem, egyszer azt mondtad, sokáig hallgatózva füleled ki a melyről érkező hangokat. Épp ezért kap meg különösen verseid dikciója, az ősi spontenititás és váratlan asszociációk elválaszthatatlan együttese. Egészében egy nagy dráma jelenetei, s ezért mondanak a viszonylag kevésbé nagyigényű versek is valamit, amiért feltétlenül joguk van a létre. És persze van egy költői hangod, amely eleve magával ragad, bármit mondasz rajta. Az is imponáló, mennyire bátran, a rétegeket lehántva jutsz el a vallomáshoz, és kapcsolod össze igazságok feltárásával. Egyszerre vagy modern és ősi, ennél nagyobb dicséretet pedig aligha lehet találni.

Közismerten nagy verseiden kívül rendkívülinek tartom az *Egy szenvedély margójára*, *Ama kései*, *Egy arckép alá*, *Hideg szél* és *Félmúlt* címűeket is.

Műved élményét szívből köszöni, kötetedhez szeretettel gratulál, és méltó elismerést kíván egyedülálló költészetednek:

Rába György

Gépirat; MTA K, Ms. 5953/2.

¹ *Harmadnapon*. Szépirodalmi, Bp. 1959.

KONDOR BÉLA

[Pb.: Kecskemét, 1962. február 7. ?]

Kedves János,

változatlanul telnek napjaim, csakhogy most színekkel és olajjal dolgozom, eléggé elvont érzélemmel; a realista ijedtség (Hemingway) után. Ismét küldök egy versikét,¹ örülnék, ha értelmesnek találnád. A szívednek kedves, vagy csak rokonszenves hölgyeket is üdvözlöm. Neveket mellőzöm.

Samu

7-én felmegyek Pestre.

K; MTA K, Ms. 5952/4.

¹ A levélhez *Az üvegfestő szonettje* című versét mellékelte Kondor (Ms. 5952/5), amely később a *Jelet hagyni* (Szépirodalmi, Bp. 1974) c. kötetében jelent meg.

KASSÁK LAJOS

[Budapest, 1964. április 12.] 1964. IV/12.

Kedves Pilinszky János,

nagyon örülök az új könyvének¹ és köszönöm, hogy elküldte.

A könyv anyagát jórészt lapközlésből is ismertem.

7

Nagy kár, hogy a *Rekviem*et nem veszik fel a filmesek. Nyilván azért, mert nincsen olyan rendező, aki optikai jelekben, közvetlen képformákban tudna dolgozni. De esetleg más okok is közrejátszhatnak.

Mindegy. Lassan, zátonyok között halad a művészetünk hajócskája – de azért mégis csak halad.

Dolgozzon tovább is hittel és fáradhatatlanul.

Szívélyesen üdvözlí

Kassák Lajos

K; MTA K, Ms. 5951/318.

¹ *Rekviem*. Magvető, Bp. 1964.

ILLYÉS GYULA

Tihany, 1964. IV. 22.

Kedves János,

Köszönöm, hogy elküldted nekem is a könyved. Anyagát jól ismerem – az utolsót kivéve –, már előző közlésekből. Így csak voltaképpen sikeredhez gratulálok most. Hogy mások is megbecsülnek. Hogy nemcsak a legjobb „értők” adják meg neked, ami méltán jár!

Helyzeted érdekes és – igen biztató. Arra, hogy munkakedved legyen. Lám, akik még „világnézetileg” szemben állnának veled, tisztelettel várják a szavad.

Én meg a régi szeretettel s megbecsüléssel, s örömmel, hogy jól vagy.

Ölel

Illyés Gyula

Ha erre jársz, nem is kell mondanom...

K; MTA K, Ms. 5951/249.

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

Budapest, 1964. szept. 21.

A *Szép versek 1964* antológiába szánt gondolatát – a költészetéről – nem tudjuk elfogadni, mert célkitűzéseinknek nem felel meg, s számunkra

8 érthetetlen.

Tudomásunk szerint Mátyás Ferencsel¹ abban állapodott meg, hogy személyesen behozza – vagy beküldi – az antológiába kért új verseit, mint-hogy az idén a központi irodalmi orgánumban nem publikált.

Postafordultával várjuk tehát új nyilatkozatát és verseit.²

Kardos György
igazgató

Gépirat, B. n.; MTA K, Ms. 5943/386.

¹ Mátyás Ferenc (1911–1991): költő, író; 1959 és 1972 között a Magvető Kiadó szerkesztője.

² Pilinszkytól nem jelent meg vers a *Szép versek 1964* c. antológiában. – A levélen Pilinszky alábbi jegyzete olvasható: „*Rövid nyilatkozatom így hangzott: Úgy szeretnék írni, mintha egy halálraftált volna a lektorom.*”

PESKÓ ZOLTÁN

Róma, 1964. nov. 7.

Via Giulia 1,
presse Acc. d'Ungheria

Kedves Jancsi,

szeretnék megkérni, küldjél nekem postafordultával (ha lehet express) egy nyilatkozatot, mely szerint a *Nagyvárosi ikonok* c. költeményed megzenésítésébe beleegyeztél, s hogy az ebből készült zenemű kiadásával kapcsolatban nincsen kifogásod.

Ugyanis úgy néz ki, hogy sikerül rá kiadót találni, s ehhez kellene a fenti nyilatkozat.

Zsuzsáékkal nagyon sokat emlegetünk. Nem tudsz betervezni egy olasz utat? Zsuzsa és Matyi¹ rendkívül kedvesek, segítségük nélkül bizony nehezen húztuk volna ki ezt a tanulmányutat. Ez különben igazán nagyszerűen alakult eddig, s remélem a második év is hasonló lesz. Dirigálásban Celebidachenál tanultam, majd most pillanatnyilag Franco Ferraranál. Mindkettő egészen elsőrangú karmester. Zeneszerzésben folytatom a Petrassi-kurzust. Ő azok közé a kevesek közé tartozik, akik tudják, hogy *lényegében* miről van szó. Nála júniusban végzek, utána még számítok egy nyári velencei kurzusra. Így ha addig tudnál szakítani egy kis olasz útra való időt, az igazán jó lenne.²

Még egyszer kérlek a fentiekre. Címünk júniusig a mellékelt.

A levelet egy hazatérő ösztöndíjossal adatom fel, így hamarabb kapod meg. Különben a posta eltart egy hétig.

Tündével³ együtt nagyon sok szeretettel üdvözlünk

Zoli

Gépirat; MTA K, Ms. 5952/397.

9

Peskó Zoltán (1937): karmester, zeneszerző. 1964 óta külföldön él, főként Svájcban – a levél írásakor még hivatalosan, ösztöndíjjal tartózkodott Rómában.

¹ Szőnyi Zsuzsa (Szőnyi István festőművész lánya) és férje, Triznya Mátyás. 1950-től éltek Rómában; Peskóék és Pilinszky közös barátai.

² Pilinszky csak 1967-ben jutott el Rómába – lásd még *Pilinszky Rómában. Levelek, esszék, fényképek*. (Szerk., szöveggond., jegyzetek Hafner Zoltán.) Kortárs, Bp. 1997.

³ *Tünde*: Peskó Zoltán felesége. – Pilinszky válaszáat lásd *Pilinszky János összegyűjtött levelei*. (Szerk., szöveggond., jegyzetek, mutatók Hafner Zoltán.) Osiris, Bp. 1997. (A továbbiakban: *Levelek*) 197. sz. levél.

GABRIEL MARCEL

Párizs, 1970. január 14.

Kedves Uram,

Bizonyára meglepi, hogy ismeretlenül írok önnek. Pierre Emmanuel beszélt nekem önről, ő adta meg a címét is. Elmondom, miért írok:

Mivel néhány hete nekem ítélték az Erasmus-díjat, elhatároztam, hogy a díjjal járó pénzüsszeg egy részéből ösztöndíjakat biztosítok olyan kelet-európai íróknak, akik arról ismertek, hogy erősen kötődnek a napjainkban veszélyben lévő egyetemes emberi értékekhez. Amit Pierre Emmanuel mesélt önről, arról győzött meg, hogy a listám elejére vegyem fel a nevét. Tehát, ha elfogadja, rendelkezésére bocsátanék egy olyan összeget, amely lehetővé tenné, hogy három vagy négy hónapot Franciaországban töltsön, tökéletesítse nyelvtudását és alaposabban megismerje irodalmunkat.¹

Hálás lennék, ha a lehető leggyorsabban válaszolna, hogy elfogadja-e ajánlatomat. Akkor küldenék egy meghívót, amelynek másolatát eljuttatnám a magyar hatóságokhoz, hogy kiállítsák önnek a szükséges vízumot.

Kérem Uram, fogadja őszinte tiszteletem kifejezését.

Gabriel Marcel

a Francia Tudományos Akadémia tagja

P.S.

Leköteleznie, ha válaszával együtt küldene egy curriculum vitae-t is.

Gépirat, B. n.; MTA K, Ms. 5952/188.

¹ *Gabriel Marcel* (1889–1973): francia filozófus, drámaíró, a katolikus egzisztencializmus képviselője. Marcel 1969-ben kapta meg az Erasmus-díjat, s a vele járó honorárium egy részét kelet-európai értelmiségiek megsegítésére ajánlotta fel. Az ösztöndíjakat a Pierre Emmanuel irányításával működő Fondation pour une Entraide Intellectuelle Européenne közvetítésével kapták meg a kiválasztott írók, így Pilinszky is, aki 1970. május 2-től november 1-ig tartózkodott Nyugat-Európában, főként Párizsban.

10

GABRIEL MARCEL

Párizs, 1970. május 15.

Kedves Uram,

Nem akarok csütörtökig várni, hogy elmondjam önnek, micsoda elragadtatással hallgattam a lemezt, amit volt olyan kedves nekem ajándékozni. Az élet öröme és könnyedsége ragyog itt fel, amelyet áthatnak az álmodozás csodálatos pillanatai, sőt szomorúságé is, mintha apró réseken át feltárnulna az emberi létezés menthetetlenül tragikus mélye. Jótéteménye csak fokozza az ön jelenlétének örömét.

A csütörtöki viszontlátásra!¹ Kedves Uram, kérem, fogadja őszinte rokonszenvem kifejezését.

Gabriel Marcel
akadémikus

Gépirat, B. n.; MTA K, Ms. 5952/189.

¹ Pilinszky – a többi ösztöndíjashoz hasonlóan – bemutatkozó látogatást tett Gabriel Marcelnél Roselyne Chenu (a Fondation pour une Entraide Intellectuelle Européenne titkára, Pierre Emmanuel közvelen munkatársa) kíséretében, majd utána még többször meglátogatta. (Vö. *Levelek*, 384–387., 389., 398.) Látogatásáról később külön cikkben is beszámolt: *Gabriel Marcel otthon*. Új Ember, 1970. december 27.

ORSZÁG LILI

[Budapest, 1972.] okt. 27.

Drága Jancsi,

azt hiszem még sohasem voltam olyan büszke semmire, mint arra, hogy nekem ajánlottad versedet.¹

De nemcsak büszkeségről van szó; a megnyitótól ünneppé vált számomra a kiállítás² és *ünnepi ajándék* a versed.

És most gyorsan írok, mert ezt az ajándékot valaki tőlem el akarja venni.

Az *És*-ben ma jelent meg – gondolom, már Te is láttad – ajánlás nélkül.

Mivel *biztos vagyok benne*, hogy Te közölted velük nevemet – azt kérdezem Tőled Jancsikám, mit tegyek? Megvárom válaszodat.

És egy nagy kérésem van, amit ugyan már a kiállításon eladogdtam – írd le nekem a verset és küld el a címemre, hogy legalább megfoghassam!
Köszönöm előre is.
Szeretettel üdvözöllek

Lili 11

F: ORSZÁG LILI
BUDAPEST
I. FIÁTH I. U. 16.

K, B. n.; MTA K, Ms. 5952/364.

¹ Pilinszky *Így teltek napjaink* című írását ajánlotta Ország Lilinek, amely az *Élet és Irodalom* 1972. október 28-i számában jelent meg; a *Végkifejlet* (Szépirodalmi, Bp. 1974.) c. kötetben már ismét a neki szóló ajánlással olvasható.

² Pilinszky Ország Lili székesfehérvári kiállítását nyitotta meg (István Király Múzeum, 1972. október 15. – december 3., Rendezte: Kovalovszky Márta).

BÁLINT SÁNDOR

[Szeged, 1973. augusztus 13.] 1973. VIII. 13.

Kedves János,

már régóta birtokomban van a mellékelt két kézirat, amelyet most neked ajándékozok.¹ Eredetileg is ez volt a célom, amikor a fordító immáron néhai atyjától, régi jóbarátomtól elkértem. A fordító Kocsis Gábor² költő és irodalomtörténeti kutató, aki 56 óta Nyugat-Németországban él és a magyarság szellemi értékeit közvetíti a nyugati olvasó számára. Az apa halála (1971) óta semmit sem tudok róla, így azt sem, hogy e versfordítások nyomtatásban megjelentek-e valahol.³

Sok szeretettel kísérem életed útját, annyi mondanivalód, szinte igéd van a kortárs számára. Kívánok feleségemmel együtt áldást, kegyelmet minden lépésedre.

Ölel

Sándor

Igaz, hogy minden sorát olyan örömmel és megrendüléssel olvassuk, mintha „éppen nekünk” írta volna, mégis – ha már barátaink közé számíthatjuk – a személyes találkozás élménye fájdalmasan hiányzik! Szeretettel hívja és várja SÁRA is!⁴

K; MTA K, Ms. 5950/157.

¹ *Bálint Sándor* (1904–1980): néprajztudós, 1947 és 1965 között egyetemi tanár Szegeden. A levél melléklete Pilinszky *Apokrif* és *Őszi vázlat* című verseinek német fordítása (Ms. 5950/ 158–159).

² *Kocsis Gábor*; Tunyoghy Csapó Gábor (1932): író, költő. 1956-tól Ausztriában, 1963-tól Németországban él. A *Nemzetőr* és a *Magyar Híradó* (Bécs) munkatársa.

³ A fordítások megjelenéséről nincs információnk.

⁴ *Sára*: Bálint Sándor felesége.

12

THINSZ GÉZA

Stockholm, 1974. jan. 17.

Kedves János!

Megörvendezettéttél leveleddel – oly régen nem hallottam már Felőled. Annak is igen örülök, hogy tetszett a kis Tranströmer-kötet.¹ Nagyon jó visszhangja volt Svédországban, a te verseid a felfedezés erejével hatottak: eddig minden bíráló lelkesen írt költészetedről. Az újságkivágásokat gondolom megkapod a Szerzői Jogvédőtől, de ha nem, Tamásunk biztosan küld másolatot, ha megkéred. Címe: Tomas Tranströmer

Infanterigat. 144

S – 72347 VASTERAS

Suède.

Meddig maradsz Párizsban?²

Baráti szeretettel öllelek!

Géza

K, B. n.; MTA K, Ms. 5954/230.

¹ Tomas Tranströmer – Robert Bly – János Pilinszky: *Stigar*. Författarförlaget, 1973. (A kötetben Pilinszky nyolc verse szerepel: *Ravensbrück* [*Ravensbrücki passió*], *Självporträtt 1944* [*Önarckép 1944*], *Fyra rader* [*Négysoros*], *Kärlekens öken* [*A szerelem sivataga*], *Ur bödelns dagbok* [*A hóhér naplójából*], *Liten nattmusik* [*Kis éjizene*], *Kall vind* [*Hideg szél*], *Passionshistoria* [*Passió*]). – A nyersfordításokat Thinsz Géza (1934–1990) készítette.

² Pilinszky 1974. január 7-én utazott ki Párizsba öt hónapra; május végén–június elején érkezett vissza Budapestre.

LORAND GASPAR

Sidi Bou Said, 1974. december 2.

Kedves Barátom,

Ostoba dolog, hogy franciául írok önnek, de a francia nyelvben otthonosabban érzem magam, s fontos, hogy írjak, még ha csak néhány sort is.

Jacqueline¹ találkozott Párizsban Juttával (?)², lelkesen mesélt róla. Reméljük, hogy viszontlátjuk önöket itt, Sidi Bou Saidban, csakhogy mikor? Egyszer biztosan.

Az ablakom alatt a tenger sötétzöld színű, és csodálatos az ég szürkesége. Tegnap újraolvastam a *Hét évszázad magyar versei*-ben³ szereplő költeményeit, s kedvem támadt lefordítani közülük néhányat. Mellékelem az eredményt.⁴

Az *Utószó* című versben néhány dolog kérdéses számomra. Nem derül ki, hogy az a személy, akihez a költő beszél, hím- vagy nőnemű-e. Ideiglenesen nőnemben fordítottam. Ha hímnemű, akkor a *robe* szót (3. versszak 4. sora) *vêtement*-nal kell helyettesíteni.⁵

Remélem, hamarosan olvashatom „összes műveit”, vagyis az eddig 13 frottakat.

Barátja

Lorand Gaspar

P. S. A „Boldogtalan erejű kép”-et jól fordítottam azzal, hogy „Image à funeste pouvoir”?⁶

K, B. n.; MTA K, Ms. 5951/127.

Lorand Gaspar (1925): magyar származású francia költő, író, műfordító és fotóművész; Tunisban és Párizsban él. Pilinszkyvel 1973-ban ismerkedett meg Budapesten; később (Sarah Clair közreműködésével) életműve jelentős részét lefordította franciára: *Poèmes choisis*. Gallimard–Corvina, Paris–Budapest, 1982.; *KZ-Oratorio et autres pièces*. Obsidiane, Paris, 1983.; *Trente poèmes*. Éd. de Vallongues, Billère, 1990.; *Même dans l’obscurité*. La Différence, Paris, 1991.; *Entretiens avec Sheryl Sutton. Le roman d’un dialogue*. Éd. de Vallongues, Billère, 1994.; *Trois autels et autres récits*. Éd. de Vallongues, Billère, 1998.

Pilinszkyről szóló visszaemlékezései: *A patmoszi ég alatt*. (Ford.: Reisinger János.) *Vigilia*, 1982. június, 468.; „Érzékeny volt és sebezhető” (Aradi Péter interjúja). *Múlt és Jövő*, 1994. 4. sz. 11–12.

¹ *Jacqueline*: Jacqueline Gutmann, Lorand Gaspar (második) felesége; könyveit Sarah Clair néven publikálja.

² *Jutta*: Jutta Scherrer, német származású, Párizsban élő szlavista tanár. 1970 októberében ismerkedtek meg Poigny-ban, s kapcsolatuk 1976 elejéig tartott.

³ *Hét évszázad magyar versei*. (Szerk. biz. Király István, Klaniczay Tibor, Szabolcsi Miklós és mások.) 4., bőv., átd. kiad. 3 köt. Szépirodalmi, Bp. 1972. 801–815. A közölt Pilinszky-versek: *Te győzz le; Halak a hálóban; Könyörgés; Trapéz és korlát; Mifélföldalatti harc; Két szeretőre; Harbach 1944; Francia fogoly; Aranykori töredék; A szerelem sivataga; Négy soros; Apokrif; Utószó; Nagyvárosi ikonok; Akár a föld; Szent lator*.

⁴ A mellékelt fordítások: *Quatrain [Négy soros]; Tout comme la terre [Akár a föld]; Post-face [Utószó]* (Ms. 5951/128). – A fordítások végleges változatát lásd: János Pilinszky: *Poèmes choisis*. (Préfacés et traduits par Lorand Gaspar avec la collaboration de Sarah Clair.) Gallimard–Corvina, Paris–Budapest, 1982. 26., 39., 28–29.

⁵ A végleges változatban „robe” maradt: „Tu laisses tomber chemise et robe.” (*Post-face*)

⁶ A végleges változatban is „Image à funeste pouvoir” szerepel.

SCHAÁR ERZSÉBET

[Budapest, 1975. május 15.] máj. 15 – 75
Budapest.

Drága Jutta és Jancsi,

14 Köszönöm a levelet és elnézést a késésért – meg akartam várni a könyvet.¹ Örömmel tudom most már írni, hogy megvan és mindenkinek aki eddig látta nagyon tetszik. – Köszönöm magának Jancsi.

Erika² biztosan írta, hogy a 10 db-ot feladta.

Remélem minél előbb Pesten lesznek,³ de addig is megírja ugye – hogy hogyan tetszik.

Sok üdvözetlet és csók Juttának és Magának:

Erzsi

K; MTA K, Ms. 5953/105.

¹ Pilinszky János – Schaár Erzsébet: *Tér és kapcsolat*. Magvető, Bp. 1975.

² Erika: dr. Kovács Barnabásné szül. Pilinszky Veronika (1919–1975), a családban Erika; a költő nővére.

³ Pilinszky március 16-tól július 3-ig tartózkodott Párizsban (közben április 3. és május 1. között – a Harvard Kör vendégeként – Bostonban és New Yorkban, majd június 26–30. között a tours-i zenei fesztiválon járt).

LORAND GASPARD

Sidi Bou Said, 1976. március 24.

Kedves János,

a téged ért szerencsétlenségek közül, sajnos, már értesültem az elsőről, amikor megérkezett leveled, amely a további fájdalmas eseményekről értesített.¹ Amikor a sors ilyen keményen bánik egy emberrel, a barát elnémul. Csak annyit tudok tenni, hogy újra kézbe veszem verseidet. Hogy még nagyobb figyelmet szenteljek e *Kráter* működésének, amelynek megjelenéséről most írtál.

Nem, nem kaptam meg a *Szálkákat*.

Szeretnék közelebb lenni hozzád, s nem csak verseid olvasása által. Ha el tudnál jönni hozzánk, mi gond nélkül elszállásolnánk, és itt tovább kezeltethetnéd magad egy tavaszi, Budapest klímájánál kellemesebb környezetben.²

Ha egy hivatalos meghívás megkönnyítené a dolgokat, akkor az rendelkezésre áll, csak szólnod kell, s máris küldöm a papírt.

Én ismét megyek Budapestre, nem lehetetlen, hogy jövőre újra meghív a PEN.³

Elküldöm az *Alif* legutóbbi számát.⁴

Baráti szeretettel ölel

Lorand

K, B. n.; MTA K, Ms. 5951/130.

¹ Pilinszky nővére 1975. december 14-én öngyilkos lett; Jutta Scherrer 1976 februárjában egy hétre meglátogatta Pilinszkyt, kapcsolatuk ekkor ér véget. – Lásd még *Levelek*, 617.

² Pilinszky végül csak 1978 áprilisában jutott el Tuniszba.

³ Lorand Gaspar a PEN Club meghívottjaként 1973-ban járt Budapesten a Petőfi-évforduló alkalmából, majd 1977-ben.

⁴ *Alif*: a hetvenes években Lorand Gaspar szerkesztésében Tuniszban megjelenő francia–arab nyelvű folyóirat. A 4–5. számában (1974) összeállítást közölt magyar költők műveiből Lorand Gaspar fordításában (*Poètes hongrois*, 127–164. p.), Pilinszkytól a *Szerelem sivataga* [*Le Désert de l'amour*] c. verset (152. p.).

15

KASSÁK LAJOSNÉ

Budapest, 1976. ápr. 1.

Drága Jancsikám, bízom benne, hogy még mindig Székesfehérvárott van és talán túljutott az első megrázkódtatáson. Mindent tudtam, de éppen ezért nem akartam sem soraimmal, sem személyesen zavarni, mert tudtam, vannak pillanatok, amikor semmi keresnivalója nincs egy kívülállónak ott, ahol a szavak úgysem segítenek.

Jancsikám, rendkívüli módon jól esett, hogy tudott foglalkozni, ha csak egy pillanatra is, a küldött könyvvel, és megköszönje. Örülnék, ha egyszer, majd ha az idők megengedik, belelolvassza és el is mondaná véleményét. Hát még ha írna róla. Esetleg a Vigiliába? Ez nem kérdés, csak egy felvillanó gondolat.¹

Nagyon szeretem Magát és a költészetnek azt a sötét ragyogását, amit Maga jelent. Dolgozzon, ez minden.

Szeretném mielőbb újra látni, régi mosolyával.

Sok szeretettel

Kassák Klári

Gépirat; MTA K, Ms. 5951/320.

¹ *Kassák Lajosné* szül. Kárpáti Klára (1914–1986) – a küldött könyvről nincs közelebbi információnk.

Budapest, 1976. április 5-én.

Drága Jancsikám!

– Örülök, hogy hírt adtál magadról: ezek szerint elért a levelem Vas megyében! Minden úgy lesz, ahogy leveledben írtad¹ – a honoráriumot itt tartjuk, s ha megjöttél, megmondod, mi történnék vele. Egetverően nagy honoráriumra, sajnos, nem számíthatsz, de mivel vannak benne új versek is, a példányszám pedig takaros, valami pénz mégis kijön majd belőle. (A könyv egyébként még nem jelent meg, noha márciusban elszaladt; írtam Neked, hogy itt semmire nem lehet mérget venni, semmi sem biztos. Az azonban biztos, hogy a közeli hetekben kijön.)²

Sokkal fontosabb, hogy dolgozol a Sheryl-könyveden! Ez a fontos igazán, s ez a legjobb adoptáció! Bolyongás – nemcsak a természetben, de „az élet erejében” is, ahogy boldogult Juhász Gyula írta.³ Abból, amit hallhattam könyvedből, világosan áll előttem, hogy rendkívül eredeti anyag van a kezdedben; nem szabad kiejtened! Amit elkezdted, s ahogyan elkezdted; a hangvétel, a magatartás, a két életsors szembeállítás, hogy közben mégis ott érezzük az óceán morajlását, amely ezt a két életet – a térben – elválasztja egymástól, de az óceán ellenére mégis találkozni tudnak *valamilyen evidenciában* egymással – hát ez még nem volt a magyar irodalomban. Sem a versben, sem a prózában. Írd meg! Fejezd be! Te is tudod, hogy amit csinálsz, nem mindennapi vállalkozás! Szigliten lehet dolgozni, gondolom, használd ki ezt a lehetőséget!

Baráti szeretettel öllelek:

Matyi

Gépirat; MTA K, Ms. 5950/397.

Domokos Mátyás (1928–2006): kritikus, szerkesztő; 1953-tól a Szépirodalmi Kiadó felelős szerkesztője, a kiadónál megjelent Pilinszky-kötetek gondozója.

¹ Vö. *Levelek*, 618.

² Pilinszky János: *Kráter*. Szépirodalmi, Bp. 1976. – A kötet május első felében jelent meg.

³ Valószínűleg a költő *Révület* [1919] c. versére utal Domokos Mátyás: „Oly szomorú: az élet erejében / Eltévendezni s nézni: hol kiut? / Mint a szökő rab, ki a ködben, éjben / Reméli, hogy őrt téveszt, és kijut.”

KERTÉSZ IMRE

[Képeslap; Pb.: Szigliget, 1976. május 23.]

Kedves János,

Szigliget inspiráló jelenléted hiányát nyögi – aki ismeri, mindenki a „KAPITULÁCIÓ”-ról¹ beszél. Még itt kitaláltam egy regényt: Gustav Mahlernek fogom ajánlani és János Pilinszkynek – ha megírom valaha is.² Üdvözlettel:

17

Kertész Imre

K; MTA K, Ms. 5951/355.

¹ Utalás a készülő *Beszélgetések Shery Suttonnal* c. kötet Tizenkilencedik fejezetére. Pilinszky a kötet javarészét Szigligeten írta, és többször olvasott fel belőle Kertész Imrének is.

² A tervezett kötet szolgált végül *A kudarc* c. regény alapjául.

WIENER PÁL

[Párizs, 1976. december 30.] Párizs, 30. 12. 76.

Kedves, drága Jánoskám,

Sokszor gondoltam már KZ-tábor viszonyodra. Hogyan vetted észre a nagy szekér nyomán, amit milliók nem láttak, és gyötörted be magad a kitódulók helyére.

Te még emlékszel Krisztus zsidó családjára. Ez megmaradt, marad. Simone Weil-i hivatással, saját véreddel húzod három évtizede a kéreknymokat.

Szekered még nem érkezett meg, ne engedd el a rudat.

Hó, sár, vidék. Kucs mával látlak, melegvíz nélkül. Városi ember komfort-problémái, de ne hanyagold el ezen igényeidet.

Sheryl Kisjánossal¹ New Yorkba távozott. Egy este, telt házzal Wilson darabját a Metropolitan Operában játszották. A kapcsolatot ennek ellenére könnyű fenntartani.

Juttát azonnal felhívtam és szóról-szóra – talán nem kellett volna? – lefordítottam leveled. A hét végén látjuk egymást. Az új évkor rólad beszélgetünk.

Párizs üres nélküled.

Új, karácsonyi ajándék, még nem használt töltőtollal írok.

Karácsonyi szeretettel ölel

Pali

K; MTA K, Ms. 5954/352.

Wiener Pál (1936): ideg orvos; Párizsban él. 1971-ben (Jutta Scherrer révén) ismerkedett meg Pilinszkyvel, aki később többször is nála lakott párizsi útjai

során. – Pilinszkyről szóló visszaemlékezése: *János mindig a lényegre törekedett...* Párizsi beszélgetés Wiener Pállal. In: *In memoriam Pilinszky* (Szerk.: Bogyay Katalin.) Officina Nova, Bp. 1990. 119–123.

18 ¹ *Kisjános*: Gát János, Sheryl Sutton vőlegénye

CSOKITS JÁNOS

Flat 6,
64 Ladbroke Road,
London, W. 11.
1977. I. 24-én

Kedves János!

Decembéri leveled¹ csak január elején ért el, mert itt két hétig szünetelt a munka – munkanapokon is – mert már nem akarnak dolgozni, csak a pénzt bezebelni.

Betegségedről, illetve felépülésedről Peter Jay tájékoztatott.² Aggasztó, hogy nem tudsz megszabadulni a tüdőgyulladástól. Az ilyesmi nagyon legyengíti az embert, különösen, ha depresszióval jár együtt. Remélem, valóban rendbe jött az egészséged és az új év nem lesz olyan zaklatott, mint 1976 volt.

Megírtam Tednek,³ amit az Artisjusnál mondtak neked köteteid itteni, illetve amerikai kiadásáról.⁴ Ted nem levelez, csak ha muszáj, így nem tudom, mi történik a kötet ügyében és valószínűleg akkor értesülök majd a megjelenéséről, amikor Ted vagy a kiadó küld egy példányt. A Guardian és az Observer kritikáját⁵ én nem tartottam kielégítőnek és azt is furcsállom, hogy a sajtó és a folyóiratok nem foglalkoztak veled, de Michael Schmidt, a Carcanet Press tulajdonosa szerint a költészetre mostoha idők járnak. (Mikor nem?)

Juttatóról⁶ régen nem hallottam, nem ír, holott rajta lenne a sor. A könyv megjelenését sem nyugtázta, pedig azt hittem, hogy jóbarátok vagyunk. Én addig nem jelentkezem nála, amíg ő nem ír. Nem vagyok híve a barátság erőltetésének – elvégre kettőn áll a vásár.

Nem tudom, olvasol-e németül, ha igen, nagyon figyelmedbe ajánlom a német barokk költészetet: Angelus Silesius, Friedrich von Logau, Andreas Gryphius, Johann Günther, Daniel von Czepko – és még sorolhatnám: ez az igazi misztika (vallásos misztika) – háttérben a harmincéves háború díszleteivel. Neked való versek. (Engem 25 éve kísérnek és kísértének.)

Különös, hogy annyi acetont találtak a vizeletedben. A légerek stigmái. Jó egészséget kíván és szeretettel ölel

János

K, B. n.; MTA K, Ms. 5950/325.

¹ Pilinszky levelét lásd Csokits János: *Pilinszky Nyugaton. A költő 32 levelével*. Századvég, Bp. 1992. 121–122.; ill. *Levelek*, 626.

² *Peter Jay*: költő, az Anvil Press Poetry munkatársa, Pilinszky egyik angol fordítója.

³ *Ted*: Ted Hughes (1930–1998) költő, Pilinszky verseinek egyik angol fordítója.

⁴ Az angol kötet adatai: P. J.: *Selected poems*. Carcanet Press, Manchester, 1976. Amerikai kiadása: Persea Books, New York, 1977. (Bővítve: *The Desert of Love*. Anvil Press, London, 1989.)

⁵ *Seductive graces*. *Martin Dodsworth reviews new poetry*. *The Guardian*, 1976. október 28., 15.; Peter Porter: János Pilinszky: *Selected poems*. *Observer*, 1976. 967 1. sz. 27.

⁶ *Jutta*: Jutta Scherrer.

19

Új Forrás 2011/4 – Levelek Pilinszkynek

KERÉNYI GRÁCIA

[Budapest,] 1977. december 15.

Kedves Jancsi,

nagyon szépen köszönöm a könyvet,¹ azért írok csak most, mert nemrégiben jutottam hozzá, hogy nyugodtan elolvassam. Szép és érdekes, és nagyon fontos, hogy végre valaki – Valaki, éppen Maga – megírta Magyar- országon, amit a színházról ma tudni kell és lehet. Hogy azután mennyi a színház abban, ami a könyv maga, mennyire hiteles Sheryl hallatlanul szuggesztív alakja – ezen a ponton mindvégig kacérokodik az olvasó kíváncsiságával, de hát, úgy kell az olvasónak. Aki esztétikai élményeiben nyugta- lanságot keres, és nem bizonyoságot.

Nyugodt, kellemes ünnepeket kívánok
és boldog újévet
szeretettel

Grácia

Gépirat; MTA K, Ms. 5951/342.

Kerényi Grácia (1925–1985): költő, műfordító; Kerényi Károly lánya. A levél írása idején szabadfoglalkozású író. *Azonosulások* c. kötetéről Pilinszky ismertetést írt az *Új Ember* 1968. dec. 15-ei számában.

¹ Pilinszky János: *Beszélgetések Sheryl Suttonal*. Szépirodalmi, Bp. 1977.

[Sidi Bou Said, 1978. augusztus 1.]

Kedves, Drága Jánosom,

20 Nagyon vártuk már, hogy írj! Azért, mert leveled mindig örömet okoz, s azért is, hogy megnyugodjunk, minden rendben volt-e visszautadon.¹ Nincs nap, hogy ne gondolnánk rád, és ne idéznénk fel néhány közös emléket, beszélgetéseink egy-egy részletét. Igen, úgy tűnik számunkra, hogy találkozásunk nagyon sokáig, egész életünkben éltetni fogja lényünk azon részét, amely csak néhány órának, néhány pillanatnak, néhány pillantásnak, néhány szónak köszönhetően él.

Micsoda jó hír, hogy abbahagyta a dohányzást! Biztos vagyok abban, hogy Ingrid² segítségével sikerülni fog teljesen leszoknod, és kitanod elhatározásodban.

A hazatérésünk utáni első két hét nagyon mozgalmas volt: nagyon sok munka várt ránk, s néhány nem mindig kellemes látogatás. De itt volt Hedy és Sophie is (Jacquelin³ gyermekei), nemrég utaztak el.

Most kezdünk fellélegezni, s újra nekikezdünk a Sheryllet folytatott „monológjaid” fordításának...⁴ Van néhány olyan nehézség, amihez feltétlenül szükségünk lenne a segítségedre, tehát már most el kéne kezdened a Sidi Bou Saidba történő *visszatérése*d megszervezését.⁵

Addig nem tudok írni a Gallimard-nak, amíg nem juttatod el hozzám az ígért pontosításokat; külföldi publikációid listája stb.

Elkészült verseimből a válogatás, amit kértél, majd lefénymásoltatom az egészset. Micsoda munkád lesz veled! Meg kell ígéred, hogy csak azt fordítod le, amit szeretsz, és ha semmit sem szeretsz, akkor semmit.⁶ Én így értelmezem a barátságot.

Vigyázz magadra, s kitanást kívánok a nikotintól való megtisztuláshoz! Szívélyes öleléssel. Írj!

Lorand

P. S. Ha vannak új írásaid, új verseid, küldj belőlük másolatot, akár már publikálásuk előtt.

P. S. Egy párizsi magyar kritikus elküldött nekem két költészetéről szóló tanulmányt – azt mondja, te bízattad rá –, hogy azokat használjam fel a Franciaországban megjelenő versesköteted előszavaként. Azt válaszoltam neki, hogy sajnos nincs időm a lefordításukhoz, de ha le tudná fordíttatni Franciaországban, akkor elküldeném a Gallimard-hoz. Te olvastad ezeket a tanulmányokat?⁷

- ¹ Pilinszky 1978 áprilisában tett látogatást Lorand Gasparéknál Tuniszban; útból cikkben is beszámolt: *Afrikai képeslap*. Új Ember, 1978. augusztus. 6. – Pilinszky Lorand Gasparnak írt július 20-i levelét lásd *Levelek*, 661.
- ² *Ingrid*: Ingrid Ficheux, Pilinszky későbbi (második) felesége; 1978-as párizsi tartózkodása során ismerkedtek meg és 1980. június 22-én kötöttek egyházi esküvőt. L. még *A depresszió a valódi világ víziója*. Beszélgetés Ingrid Ficheux-vel. In: *In memoriam Pilinszky*. (Szerk.: Bogay Katalin.) Officina Nova, Bp. 1990. 131–133. 21
- ³ *Jacqueline*: Jacqueline Gutmann, Lorand Gaspar (második) felesége.
- ⁴ Pilinszky János: *Beszélgetések Sheryl Suttonnal*. Szépirodalmi, Bp. 1977. – A könyv 1994-ben jelent meg franciául Lorand Gaspar és Sarah Clair fordításában: *Entretiens avec Sheryl Sutton. Le roman d'un dialogue*. Éd. de Vallongues, Billère, 1994.
- ⁵ Pilinszky később már nem járt Tuniszban.
- ⁶ Pilinszky sokáig tervezte, hogy fordít Lorand Gaspar verseiből, ám erre végül már nem került sor.
- ⁷ Az 1982-ben megjelent kötet előszavát végül Lorand Gaspar írta. Magyarul: *Roncs és ragyogás. Pilinszky János költészete*. (Ford.: Ádám Péter.) Nagyvilág, 1981. augusztus, 1241–1242.

CSOKITS JÁNOS

[Devon,] 1978. XII. 4-én

Drága János!

Levelednek¹ nagyon megörültem, mert többektől halottam, hogy beteg voltál és nyugtalanított a hosszú csönd. Az, hogy nem írsz gyakran, érthető – én sem vagyok jó levelező – de néha szükség van egy életjelre, – (különösen, ha annyit betegeskedik az ember, mint Te) talán megérted, mire gondolok. Egyébként énrám is rossz idők jártak, de most nincs kedvem panaszkodni. Most éppen rendben vagyok egészséگیleg.

Amit készülő házasságodról írsz, nagyon megnyugtatóan hangzik, bár a sorok közül kiéreztem egy kis bizonytalanságot, mintha nem akarnád elhinni, hogy végre mégis találtál megfelelő élettársat. Adja Isten, hogy valóban társad legyen jóban és rosszban, és elfogadjon olyannak amilyen vagy: enélkül nem is tudok elképzelni tartós emberi kapcsolatot, legyen az barátság, szerelem vagy egyéb. Azt írod, jegyessed neve Ingrid.² Ez német név. Talán elzászi a család? Mert, mint tudod, a franciák nem igen kedvelik germán szomszédait, ezért meglepő, hogy egy család ilyen jellegzetesen német keresztnévet adjon egy leánynak! Mindegy, persze, mellékes – fő az, hogy boldogok legyetek, s talán még ennél is fontosabb, hogy amikor nem vagytok boldogok, akkor is teljes legyen köztetek a megértés, a harmónia. Jó lenne, ha megismerhetném Ingridet – talán lesz erre mód, ha egyszer ellátogattok Londonba – vagy Párizsba – ahova könnyebben utazhatom, mint messzebbre. Mindenesetre, kérlek, légy szíves, tájékoztass a fejleményekről, hogy tudjam, mikor nőszültél meg és mikor utazol külföldre.

Ami verseid amerikai kiadását illeti – Ted fordításait –, az úgy még nem dőlt el. Ted, Olwyn és Peter Jay azt szeretné, ha verseid válogatott gyűjteménye egy kötetben jelennék Jay *Kráter*-fordításaival. A kiadó, állítólag, ezt sokkalja és most egyfajta „patt”-helyzet alakult ki. Én is csodálkoztam, 22 hogy nem történik semmi, de amerikai kiadókat nehéz noszogatni – pláne, innen. Attól tartok, nincs más megoldás: várunk kell.³

Az én kötetem még nincs kész. Még hat vagy nyolc vers kellene hozzá, de az elmúlt két évben alig írtam; ezért nincs kötet. Lesz ez még így se!...

Ezt a levelet Devonból írom, Ted házából. Tudomásul vette a kitüntetés hírért⁴ – erről majd ő maga ír. Nekem nincs mit mondanom erről, hacsak azt nem: amíg Te és Ted meg vagytok elégedve és a verseket olvassák (nem csak kitüntetik), nincsen nagy baj. A baj akkor kezdődik, amikor a verseket nem olvassák az emberek. És akkor a kitüntetés sem használ.

Most zárom soraimat és ígérem, én sem hallgatok ilyen sokáig (ronda évem volt!) – legközelebb talán magamról és verseimről is írok, most valahogy nincs kedvem. Bocsánatot kérek kusza kézírásoméért – Ted asztalánál ülök, ő másik oldalon valami kefélenyomatot javít – (közben megint írt vagy két kötetrevaló verset) – és így oldalvást nem megy jól az írás.

Ingridnek ismeretlenül is baráti üdvözetemet és tisztelő kézcsókomat küldöm, Téged sok szeretettel ölel

János

K, B. n.; MTA K, Ms. 5950/328.

¹ Pilinszky levelét lásd Csokits János: *Pilinszky Nyugaton. A költő 32 levelével. Századvég*, Bp. 1992. 127–128.; ill. *Levelek*, 665.

² Ingrid Ficheux.

³ *Olwyn*: Olwyn Hughes, Ted Hughes nővére. – Az amerikai kiadás a tervezett formában nem jelent meg. A Peter Jay által fordított kötet adatai: P. J.: *Crater. Poems (1974–1975)*. Anvil Press, London, 1978.

⁴ Pilinszky értesülései szerint 1978-ban Ted Hughes-nak ítelték a Füst Milán fordítói nagydíjat, azonban – minden bizonnyal kulturpolitikai megfontolásból – végül mégsem kapta meg. (Fordítói munkáját csak 1993-ban ismerték el Pro Cultura Hungarica érdeméremmel. Lásd még Sárközi Máttyás: *Poeta Laureatus. Magyar Hírlap*, 1993. november 6., Ahogy tetszik c. melléklet, II. p.)

DOMOKOS MÁTYÁS

Budapest, 1979. február 19-én.

Drága Jancsikám!

Rég nem találkoztunk, ősidők óta nem beszélünk egymással. – Hogy vagy? Hogy élsz? Mit csinálsz? Mit írsz?

Emlékszel-e még egy régebbi megállapodásunkra, hogy beszélgetnénk a Rádióban a költői jelenlétről; van-e, milyen az *ma*, s van-e rá egyáltalán szüksége a költőnek, illetve a társadalomnak, stb.? Ha nem gondoltad meg magad, s van

hozzá kedved, megcsinálhatnánk. Nem kell bemennünk a Rádióba; elviszek hozzád egy magnót és magunk közt, kényelmesen megcsináljuk. Nem beszélnék hiába, mert ezeket a beszélgetéseket – talán látod is – sorra leközlí a *Kortárs*, és arról is szó van, hogy kötetbe gyűjtve is megjelenjenek.¹

Szeretettel ölel:

23

Domokos Matyi

Gépirat; MTA K, Ms. 5950/400.

¹ Az interjúra végül csak 1980-ban került sor, s a Rádióban 1980. október 30-án hangzott el Domokos Mátyás *A pályatárs szemével* c. műsorában. Első megjelenés: *Kortárs*, 1980. október, 1643–1651. Kötetben: D. M.: *A pályatárs szemével*. Magvető, Bp. 1982. 410–430.; *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*. Magvető, Bp. 1983. 91–110.; P. J.: *Beszélgetések*. Századvég, Bp. 1994. 239–250.

Új Forrás 2011/4 – Levelek Pilinszkynek

BÓDY GÁBOR

[Budapest,] 79. március 27.

Kedves Pilinszky János!

Nagyon szeretném, ha a filmemben, mely Weöres Sándor írása alapján *Nárcisz és Psyché* c[ímmel] készül, eljátszaná *Kazinczy* szerepét.¹ Nem tudom elképzelni, hogy ezt az egyébként nem túl nehéz feladatot bárki színész megoldhatná. Anélkül, hogy Önt személyesen ismerném – pár hónappal ezelőtt – Széphalmon, a Kazinczy-emlékhegyen a rajzokat, festményeket, maszkokat szemlélve megdöbbentő fiziológiai hasonlatosságot észleltem K. és Ön között. Azóta egyre kevésbé tudok szabadulni ettől az ideától. Bár bonyolult dolog így ismeretlenül meggyőzni valakit egy elképzeléssel, kérem ne zárkózzon el ennek lehetősége elől. Bizonyos információkat szerezhet személyem felől Törőcsik Maritól vagy Ranódyné Kóczián Katitól.² Szeretném, ha módot adna a személyes találkozásra mielőbb – a forgatást április vége-május elejére tervezzük.

Engem vagy a stábomat – ha Pesten vagyunk – mindig elér a 635–455 számom; levélben: MAFILM „Psyché” produkció, Bp. XIV. Lumumba u. 174.

Biztonságosan üzenhet Kóczián Katin keresztül.

Kedvező választát remélve, szeretettel üdvözlí:

Bódy Gábor

K; MTA K, Ms. 5950/267.

¹ Bódy Gábor (1946–1985) *Nárcisz és Psyché* című játékfilmjében Pilinszky elvállalta Kazinczy szerepének alakítását; a felvételekre 1979 nyarán került sor.

² Ranódyné Kóczián Katalin (1926–2006): költő, Ranódy László filmrendező felesége, a MAFILM sajtófőnöke. (Pilinszky korábról ismerte már: 1946-ban az *Újhold* első számának a nyomdászalmját Kóczián Katalin tíz dollárjából fizették ki a szerkesztők.)

LORAND GASPAR

[Sidi Bou Said, 1979. március 31.]

Kedves Jánosom,

24 Leveled, amelyre már hónapok óta reménységgel és nyugtalansággal vártunk, most ismét sorscapásról értesít.¹ Nagyon szeretnénk közelebb lenni hozzád! Tettünk veled néhány lépést a legmagasabb csúcsokon, most jó lenne veled lenni a zuhanás és bukás pillanataiban is. Én hiszek a szeretetteljes gondolat erejében, a még a távolságokon át is érvényesülő barátság hatalmában. S minden nap próbálunk melletted lenni szeretetünk teljes megnyugató erejével. Ha lehetőségünk lesz arra, hogy elmenjünk hozzád vidékre², akkor megyünk. Ha nem sikerül, akkor ősszel kellene találkozunk.

Szívélyes üdvözlettel, ölellek

Lorand

K, B. n.; MTA K, Ms. 5951/147.

¹ „Nagyon rövid lesznek: úgy volt, hogy Karácsonykor feleségül veszem Ingridet. De valahogy minden összekuszálódott, s több hétre ideggyógyintézetbe kerültem. Most falura költöztem, s próbálom »megérteni«, mi is történt és történik is Vele és velem?” (Levelek, 675.)

² Pilinszky ekkor Velemben tartózkodott, Töröcsik Mariék közelében.

RADNÓTI MIKLÓSNÉ

[1979. március 31.] Tihany, 31. III. 79.

Drága János,

nem is képzeli, milyen öröm volt, hogy írt. Régóta visszatérő gondolatom: mi történt magával, sikerült-e minden úgy, ahogy beszélt terveiről? – Szomorú lettem, hogy a leveléből nem ez tűnt ki, de annak nagyon örülök, hogy dolgozik és ilyen őserdő-írtó nagy birkózást vállal mint egy regény. Jaj, csak legyen kitartó ereje, egészsége hozzá, erősen kívánom. Azt hiszem, jó, hogy vidéken él, hisz Pesten sokszor már a járkálástól, közlekedéstől annyi energiát veszteget, hogy megsínyli az ember munkája, hát még a Magáé. – Ezért is kerekedtem ide tegnap délben, tanítás után, hogy a szerdáig nyúló pár szabad napon, kis nyújtózkodó, jó levegőt szippantó kényelemben lehessenek. A Gy.¹ titkárnöje – aki szintén itt pihen a gazda távollétében – intézte el, hogy helyet kapjak az MSZMP üdülőjében. Ez a valamikori József főherceg kastélya a Balaton szélén, ilyenkor szédülök bele, ha arra gondolok: 35 éve képzélhettem-e ilyet?

Ki vizsgálta ideggyógyászati kezelésén és mit eredményezett? Tudja, hisz megmondtam, hogy a beszélgetéseink azokat az igazikat idézték, Miklóssal, ezért nagy ajándék nekem, ha szól hozzám. Köszönöm, hogy írt, és mindig átmelegít hideg magányomban, ha így vagy úgy találkozunk.

Tisztelő szeretettel köszöntöm

Fifi

K; MTA K, Ms. 5953/9.

¹ A. Gy.: Aczél György.

Budapest, 1979. augusztus 9.

Jancsikám,

Boldog embernek száraz a kalamárisa, úgyhogy remélem, most végre boldog vagy. Egyébként mi újság? Borssal¹ találkoztam a napokban, aki említette, hogy meglátogatott „cseppet sem remetei magányodban”.² Még beszélgetésünkkor is éreztem, hogy mennyire meg volt lepődve Rachma- ninoff-rajongásodon. Remélem, a munka is jól megy; én holnap megyek – éppen HUNGAROTON-hoz – lehallgatni 10 Mozart-sonátát (tudod, Ránkival felvettük az összeset). Ezek – állítólag – karácsonyra fognak megjelenni, mégpedig valószínűleg 1 albumban (5 lemez), ami véleményem szerint nem valami szerencsés megoldás, különösen most, amikor – magától Borstól tudom – néhány hónapon belül a lemezek fogyasztói ára is tetemesen emelkedik majd. Az általatos készített lemezek mikor jelennek meg?³

25

Remélem, megkaptad a lapomat. Az operát most egy időre félretettem, jobban mondva a másolást.⁴ Közben voltam Salzburgban is, ahol Nagy Péter (a rádió ez évi zongoraversenyének győztese) és Szokolay Balázs koncertjükön nagyszerűen előadták a *La Valse*-ből készített kézzongorás átiratomat. Különben én szept. 3.-ától 16.-ig és okt. 2.-tól nov. 26.-ig külföldön leszek; mindkét alkalommal megyek Párizsba is. Palinak⁵ már jeleztem ezt.

Kéne néhány példány a műveidből (régebbiekből is!), ui. ki akarok küldeni egy párat Romániába, romániai magyaroknak (zenészeknek, színészeknek, tudósoknak, stb.), még hozzá olyanoknak, akiknek tényleg nincs lehetőségük utazásra. Sajnos Romániában könyveid nincsenek bolti forgalomban. Apropó, mit szólsz a magyar-román barátság legújabb fejleményeihez?

Írj, ha tudsz, légy szíves. Mindenkit nagy szeretettel üdvözlünk.
Ölel

Zoli

Gépirat; MTA K, Ms. 5951/389.

Pilinszky válaszát lásd *Levelek*, 681.

¹ Bors: Bors Jenő (1931–1999), a Hungaroton igazgatója

² A levél írása idején Pilinszky Velemben tartózkodott Ingrid Fichoux-vel.

³ Pilinszky Bors Jenővel eredetileg négy lemez felvételéről állapodott meg: 1. a költő saját verseiből szavalt; 2. Pilinszky más költők általa legjobban kedvelt verseiből ad elő; 3. közös lemez Törőcsik Marival; 4. Pilinszky által szerkesztett zenés prózalemez, amelynek pontos műsora későbbi megbeszélés tárgyát képezi. (Kocsis Zoltán közlése.) Az első lemez hangfelvételére a Hungaroton Rotentbiller utcai stúdiójában 1979. május 9-én került sor. (Rendező: Maár Gyula.) Hungaroton, SLPX

13838, Bp. 1979. Digitális változatban: Hungaroton Classic, HCD 14311, Bp. 2003. – L. még Kocsis Zoltán: *Pilinszky János hangfelvételeken. Vigília*, 1984. január, 54–56.

⁴ *Három egyfelvonásos opera (terve), énekesek nélkül*. Négy Évszak, 1979. március, 4–5. Pilinszky Kocsis Zoltán felkérésére írta a darabot. L. még Tasi József: *Beszélgetés Kocsis Zoltánnal Pilinszky Jánosról. Új Forrás*, 1986. április, 30–56.

26 ⁵ *Pali*: Wiener Pál, Pilinszky és Kocsis Zoltán közös párizsi barátja, vendéglátója.

KOCSIS ZOLTÁN

Budapest, 1979. aug. 28.

Kedves Jancsi!

Levelünk ezek szerint keresztezték egymást;¹ minden valószínűség szerint tehát kényelmesen meg tudod hallgatni az okt. 1.-i koncertet. Végül is hétfőn utazom. Palit mindezidáig sikertelenül próbáltam hívni; lehet, hogy megint a családot kell majd zavarnom, amit nagyon nem szeretnék. Ha találkozik Palival, feltétlenül szólok neki az általam említett dologról, ha nem lenne otthon, akkor is másvalakivel – esetleg Jutta?! – megpróbáltatom ki-nyomozni a címet.² 15-én jövök haza!

A darabodhoz készülő zenét természetesen örömmel bocsátom a győri színház rendelkezésére,³ de közbejött valami. Bódy telefonált ma s valami olyasmit mondott, hogy nagyon szeretne egy darabodból valamiféle TV-változatot csinálni. Szóba került az opera is, mire én csak annyit mondtam, beszélje meg a dolgot elsősorban veled. Természetesen megemlítettem neki a győri tervet is. A helyzet tehát a következő: ő le fog menni hozzád a napokban, hogy ezt dűlőre vigye – szerény véleményem szerint akármely más színpadi műved alkalmasabb lenne képernyőre. Nem akarsz netán írni egy vadonatújat?

Jó lenne, ha megírnád, végülis miben maradtatok. A Gieseking-szalagot „fabrikálok”⁴; Bódyval küldtem volna le, ha történetesen leveled érkezése után telefonál. De hát ilyen a sors. Mariékat⁵, Ingridet sokszor üdvözölöm.

Ölel

Zoli

Gépirat, B. n.; MTA K, Ms. 5951/391.

¹ Pilinszky levelét lásd *Levelék*, 682.

² Pilinszky Sheryl Sutton pontos párizsi címét szerette volna megtudni.

³ Pilinszky és Kocsis Zoltán közös operáját Törőcsik Mariék szerették volna bemutatni a Győri Nemzeti Színházban; az előadásra végül nem került sor. (Az ősbemutatóra is csak jóval később, 1985 őszén, George Tabori rendezésében, a karlsruhei Ensemble 13 fesztiválon.)

⁴ Walter Gieseking (1895–1956), Pilinszky egyik kedvenc zongoraművésze; egyik korábbi levelében arra kérte Kocsis Zoltánt, állítson össze a számára egy válogatást a felvételeiből. Lásd még *Levelék*, 682.

⁵ *Mariék*: Törőcsik Mari és férje, Maár Gyula, Pilinszky egyik legközelebbi barátai; miattuk tartózkodott gyakran Velemben.

Kedves János!

Mintegy hónapja, hogy túlestünk a *Psyché* eddigi forgatási anyagának kötelező, hatósági bemutatóján – s mivel lehetővé tették –, most már a második részen dolgozom. Közben alig pár nap pihenőm volt. Erre a költözködés esett: Katal és a 3 gyerekek átköltöztünk egy kies erdőszéli házba. 27

Új címem: II. Keselyű út 6/B, Budapest 1025, ahol telefon is van: 365-019.

Szóval a körülmények elég zaklatottak és feszesekek voltak – ennek ellenére nagyon gyakran gondoltam Rád. Szereplésed a filmben nagy ajándék, és abban bízom, hogy számodra sem volt túl terhes. Remélem, olyan emlék, amire nem esik rosszul visszagondolni.

Egy napon fogtam magam, és bementem a 4 évszak szerkesztőségébe, ahol szereztem egy példányt az *Operából*. Arra gondoltam, hogy a film után egy televízió-operát rendeznék belőle. Az írás nem-ismeretében őszintén szólva két dolog vezérelt:

1. mindenekelőtt szerettem volna, ha kapcsolatom Veled, amit a filmnek köszönhetek, nem lazul el, hanem tartalmasabbá válik. Tartozom azzal a szeretetlenni vallomással, hogy pusztán Rád gondolni is lelki inspirációt jelent számomra.

2. Az „opera” mint Gesamtkunst, elvont, műfaji kategória, egy szellemi-érzéki izgalmat kelt bennem. Abban az értelemben, mint totális: akusztikus-vizuális-fogalmi közlés, metaforikusan a filmre is szoktam használni. Sőt, talán Maár Gyula emlékszik rá – mert véletlenül épp neki fejtetegettem jó pár éve a Nemzeti Színház társalgójában –, hogy a játékfilm adekvát műfajának ebben a tág értelmezésben az operát tartom. Mármost mind a *Psyché*-film, mind az azt megelőző két tv-játék, J. M. Lenz: *Katonák* és a kínai *Kréta kör* megrendezésében vannak ilyen irányú nyomok és törekvések, amint erről egyszer, ha kedved tartja, meggyőződhetesz.

Aztán megszerezve az írást, kiderült, hogy az sok vonásában par excellence élő előadásra szánt mű, és televíziós feldolgozásra, legalábbis első olvasatban nem alkalmas. Másrésztől azonban tartalmaz olyan általános utalásokat, amelyek flexibilis megközelítést tesznek lehetővé, vagyis olyan szemléleti magokat, amelyekből kiindulva minden lehetne egészen más is.

Közben a televízióban járva megkérdeztem Bánki László zenei főszerkesztőt, mit szólnának egy ilyen vállalkozáshoz. Azt válaszolta, hogy látatlanban többet nem mondhat annál, mint ígéretesnek tartja, s bár voltak aggodalmai, nem zárkózott el a tv-s finanszírozás lehetősége előtt.

Ezek után felhívtam Kocsis Zolit. Persze elmondta, amit én is regisztráltam, hogy a műnek kifejezetten élő előadásra vonatkozó aspektusai vannak.

Kérdeztem, hol tart a munkával, felelte, hogy még csak egyes részekkel foglalkozott. Én feltártam a motívumaimat, hogy miért szeretnék ebben egyáltalán részt venni. Megkérdeztem, nem tartja-e kizártnak, hogy Veled együtt, új alapokon kezdjen dolgozni. Elmondtam, hogy a televízió mint médium, rejteget egy csomó olyan új lehetőséget ezen a téren is, amivel még nem éltek. Abban állapodtunk meg, hogy felkereslek, és megbeszélem Veled az egészet. Aztán, ha úgy alakul, ő szeptember második felében, majd decemberben és januárban készen áll a munkára.

28 Azóta kiderült, hogy én szept. 17-től október közepéig külföldön leszek. Egyetlen, nehezen kisakkozott lehetőségem, hogy 12-én, szerdán, vagy 13-án, csütörtökön egy pár órára délután, meglátogassalak. Ezt mindenképpen szívesen tenném, ha éppen nem terhes Számodra.

Kissé késve adom fel ezt a levelet, de azt hiszem, keddig oda fog érni. Ha valami okból nem kívánnád a látogatásomat, kérlek táviratozz, vagy ami még jobb, sürgős „R”-beszélgetésre (a hívott fél fizeti) hívj fel a filmgyári telefonon: 635–455, ahol egész nap megtalálsz, vagy üzenet hagyható.

Abban a reményben, hogy rövidesen személyesen találkozhatunk:
Szeretettel üdvözöl

Bódy Gábor

Gépirat, B. n.; MTA K, Ms. 5950/269.

KOCSIS ZOLTÁN

Budapest, 1979. szept. 23-án

Kedves Jancsi!

Bódy megint telefonált; említette, hogy járt lenn nálad s beszélgetek az operáról is. Ahhoz – őszintén szólva – kevesebb kedvem lenne, hogy olyan darabodhoz írjak zenét, amelyben beszélnek is. Továbbá változatlanul fenntartom azt a véleményemet, hogy az operaterv sem eredeti, sem valamiféle redukált formájában nem alkalmas képernyőre – különösen az én több órás zenémmel nem. Bódy érvül a drámai és a zenei osztály gazdasági lehetőségei közötti különbséget hozta fel, hozzátéve, hogy neki a *Hármasoltár* tűnne a legrealisabb lehetőségnek – zenével. Ezt én nem vállaltam.

Szívesen lemennék hozzátok, csak semmi időm sincsen, és készülök arra az okt. 1.-i koncertre (borzasztó nehéz darab némelyik). Ha el akarsz jönni, csak jelzem, hogy du. fél hatkor lesz a Zeneakadémián. Ha nem tudsz jönni, már nem is találkozunk, mert 2-án már megyek Párizsba és csak dec. 1-én jövök haza. Decemberben különben nagyon érdekes koncertek lesznek.

Öllelek mindkettőtöket

Zoli

P.S. Megjelent egy 1944-es STEREO felvételen Beethoven Esz-dur zongoraversenye Giesekinggel!

Gépirat, B. n.; MTA K, Ms. 5951/392.

29

KÉRY LÁSZLÓ

Budapest, 1980. március 3.

Kedves Jancsikám!

A jelek szerint sehogy sem sikerült megfúrnom Kossuth-díjadat. Meg akartalak kímélni attól a szégyentől, hogy egy evangélikus népszónokról elnevezett díjjal legyél kénytelen büszkélkedni. Tudod, Marx mit mondott Kossuth apánkról? „Olyan kötél táncos, aki a nyelvén táncol.” Te viszont trapézon és korláton mutatod be gyakorlataidat.

Komolyra fordítva a szót, kitörő örömmel gratulál, és a régi barátsággal ölel:

Kéry Laci

p.s. A fentiekhez légy szíves hozzászámítani a Nagyvilág szerkesztőségének meleg gratulációját is.

K. L.

Gépirat, B. n.; MTA K, Ms. 5954/424.

Kéry László (1920–1992): irodalomtörténész, szerkesztő, kritikus. 1945–47-ben a *Magyarok* szerkesztője (a lap több verset közölt Pilinszkytól, valamint elismerő kritikát a *Trapéz és korlát*-ról), 1967-től az ELTE angol tanszékének vezetője, 1959–1982 között a Magyar PEN Klub főtítkára, 1973-tól a *Nagyvilág* főszerkesztője.

RADNÓTI ZSUZSA

[Budapest,] 1980. ápr. 19.

Kedves János!

30 Ha élt valaki a földön, akit mélységesen nem érdekelt a társadalmi elismerés vagy kitüntetés, akkor biztosan maga az. Ennek ellenére hadd gratuláljak nagyon boldog örömmel, mert ez számunkra, a többieknek igazán nagy dolog, hogy ezt ma, nálunk egy ilyen embernek megadták, és ez döntően azért van, mert tehetsége olyan univerzális, olyan letagadhatatlan, hogy minden egyéb politikai és ideológiai megfontolást elsöpör.

Nagyon sok szeretettel:

Zsuzsa

K, B. n.; MTA K, Ms. 5954/446.

Radnóti Zsuzsa (1938): dramaturg, drámatörténész; Örkény István özvegye.

LORAND GASPAR

[Sidi Bou Said, 1980. december 2.]

Kedves Jánosom,

Kellemes meglepetés volt, hogy az Egyesült Államokban tett hosszú utazásunkról hazatérve itt találtuk oly régen várt leveledet.¹ Hányszor gondoltunk rád, hányszor beszélünk rólad felidézve a Sheryllet folytatott beszélgetésekben New Yorkról rajzolt képeket.² Majd kicsit nyugtalanul, ám mindig bizakodva, azon gondolkodtunk, mi lett veled, kihez is fordulhatnánk, hogy hírt kapjunk felőled, hiszen még Törőcsik Mari is hallgatott. És akkor megérkezik leveled, mesél rólad, mindent megmagyaráz, valódi jelenlét számunkra; hallhatjuk hangodat, hanghordozásodat; gesztusaidat, a cigarettát, nevetésünket.

És mi hallgatunk téged, teljes bizalommal, veled vagyunk valamennyi döntésedben, meggyőződve arról, hogy ami csak létezik, szükségszerűen van így, s nincs már kérdésünk, már nem kell semmit sem méregetni – csak élni kell, egyszerűen csak élni.

Nagyon kérlek, lehetőleg ne hallgass ilyen sokáig. A bennünket összekötő szálak hozzátartoznak létezésünkhöz és lényünkhöz, nem félnek a megpróbáltatásoktól, sem az éjszakától, semmiféle gyötrelemtől. Mi sohasem leszünk ítélkezők, mert ahol mi állunk, ott már nem kell ítélkezni, csak adni és elfogadni, csak szeretni.

Mikor és hol találkozunk ismét? Szívből kívánjuk, hogy el tudjatok jönni Tuniszba, Sidi Bou Saidba vagy Patmoszra...³ Elvileg mi júniusban megyünk a szigetre. Azután a nyarat Tuniszban töltjük.

Ha barátaink a Corvinánál sietnének egy kicsit! Jó lenne, ha a francia *Kráter* 1981 őszén kijönne a nyomdából!⁴ Így lenne alkalmad + meghívásod, hogy Párizsba gyere.

Ami az én budapesti utazásomat illeti... Egyszer sor kerül rá – halottam valamit a kiadómtól arról a tervről, hogy kiadnák magyarul a *Sol absolu*-t. De hogy mikor, azt nem tudom.⁵ 31

Szívélyes üdvözlettel

Lorand

Ingridet is üdvözlöm, ha veled van!

P.S. Nem túl fontos, de írd meg, ha nem kaptad meg az *Égée suivi de Judée*-t,⁶ akkor elküldöm innét. Az első küldeményt Párizsban postáztam márciusban.

K; MTA K, Ms. 5951/157.

¹ Pilinszky levelét lásd *Levelek*, 702.

² Pilinszky János: *Beszélgetések Sheryl Suttonnal*. Szépirodalmi, Bp. 1977. – A kötet francia fordításának adatai: *Entretiens avec Sheryl Sutton. Le roman d'un dialogue*. Éd. de Vallongues, Billère, 1994.

³ Ingrid Ficheux-re utal; Pilinszky később már nem jutott el Tuniszba.

⁴ Pilinszky francia nyelvű kötetének eredetileg *Cratère* [*Kráter*] lett volna a címe, végül *Poèmes choisis* [*Válogatott versek*] címmel jelent meg (Gallimard–Corvina, Paris–Budapest, 1982).

⁵ Lorand Gaspar *Sol absolu* (Paris, Gallimard, 1972) című kötete Tellér Gyula fordításában jelent meg magyarul: *Minden földek földje*. Európa, Bp. 1981. /Napjaink költészete/

⁶ Lorand Gaspar: *Égée suivi de Judée*. Gallimard, Paris, 1980. – Magyar fordításban megjelent részletei: *Júdea*. (Ford.: Somlyó György.) *Múlt és Jövő*, 1990. 1. sz. 73–74., L. G.: *Az anyag negyedik halmazállapota*. Válogatott versek. (Szerk., vál.: Lackfi János. Ford.: Tóth Krisztina, Lackfi János, Szántó F. István és Varga Máttyás.) *Múlt és Jövő*, Bp. 1999. 65–114., L. G.: *Fénnyel írni*. Válogatott versek. (Ford.: Somlyó György.) Orpheusz, Bp. 2001. 55–73.

